

Eva Lindqvist Sandgren, Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Skriptoriet i Vadstena kloster, en studie av arbetsfördelning och konstinflenser i det senmedeltida klostrets bokmåleri

Projektet har de illuminerade handskrifterna från det medeltida klostret som undersökningsobjekt. Materialet har omfattat ca 150 handskrifter och fragment. Det är klostersystrarnas verk som uppvisar störst andel illuminationer utförda i det egna skriptoriet. Från brödernas konvent finns betydligt färre inhemska illuminerade verk som delvis väcker andra frågor. Studien har därför fokuserat de handskrifter som tillhört systrarna. Arbetsfördelningen präglades av en intern pragmatism med många aktörer och konstinflenserna kom från delvis oväntat håll men avspeglar en vital samtidskontakt och internt ordensutbyte.

Eftersom antalet aktiva systrar i skriptoriet var stort (över 60) blir bilden av verksamheten komplex. Mängden skrivarskor kontrasteras av en slående anonymitet. Man signerar mycket sporadiskt. Ändå kan man se spår av en arbetsorganisation där vissa haft kompetens som både skrivarskor och bokmålariinnor, medan andra verkat enbart som skrivarskor. Det finns inget som tyder på specialiserade bokmålariinnor som inte samtidigt varit aktiva skrivarskor. Däremot har man ibland bytt arbetsuppgifter sinsemellan. Den som har skrivit ett lägg kan fortsätta att illuminera även en medsystems textpartier i samma bok, men huvudsakligen har de illuminerat sina egna textavsnitt. Det är inte de skickligast utförda dekorationerna eller de duktigaste bokmålariinnorna som är mest frekventa i materialet. Skriftens kvalitet varierar stort likaså och den som skrev mest var inte den som skrev vackrast. Vadstenadiariets notiser om skrivarskorna ger inga estetiska omdömen om deras verk, däremot kvantitativa. De prisas för sin produktivitet och därigenom sin nytta för klostret.

Några av skriptoriets systrar verkade under flera decennier och utvecklade identifierbara drag. De fem systrar som specialstuderats står tillsammans för merparten av den bevarade produktionen från 1490–1520-talet. Notisen i diariet att en av dem, Christina Hansdotter Brask ”skrivit många böcker”, är snarast en litotes om hennes omfattande produktion under de 60 professåren. Hennes skrivarhand, ibland med signatur, ses i tjugotalet bevarade handskrifter.

Undersökningen visar även att Vadstenasystrarnas bokproduktion stod i nära kontakt med yttvärlden och den samtida spiritualiteten, tvärtemot den utbredda uppfattningen att de var gammaldags och okunniga. Ikonografin och bokdekorens utformning visar att de använde högaktuella motiv och att illuminationerna utformades på ett modernt sätt. I miniatyrerna förekommer t.ex. samma typ av nomina sacra-monogram, som var populära under senare delen av 1400-talet. Vidare ses den populära Gregoriusmässan liksom Veronikas svetteduk, båda förknippade med viktiga avlatter. Andra motiv i senmedeltidens starka passionsfromhet, och i hög grad relevanta i den birgittinska fromheten är Agnus Dei, passionsredskapen, Jesu lemmar och Kristi sår.

Bilden av Kristi sidosår i Birgitta Andersdotters bönbok (KB A 80 f. 15v) visar fyra av passionsredskapen tillsammans med såret, allt i naturlig storlek enligt den vidstående texten. Motivet är inte unikt men kompositionen är ovanlig. Analysen röjer en mycket medveten bildteologi: blodets färg, dess droppform och rikliga flöde, fons amoris-inskriften i sårets mitt etc. Bilden visar att man i allra högsta grad kände till vad som rörde sig i samtidsfromheten. Ännu ett exempel på detta är det stora träsnitt som inleder bibelöversättningen KB A 1, daterad 1526 (f. 253r). Bilden, Marie sju smärtor, är av Nikolas Stör, verksam i Nürnberg från 1520-talet. Marie smärtor är ett genomgående tema i den birgittinska fromheten, ett tema som fick ett stort uppsving från 1490-talet och spreds från Holland till Tyskland och kringliggande länder. Det var alltså ett högaktuellt motiv som raskt nådde Vadstena, förmodligen via dotterklostret Gnadenberg vid Nürnberg. Bilderna i bibeln A 1 och bönboken A 80 bidrar till förståelsen av den birgittinska fromheten och behandlas i en artikel i den ikonografiska konferensantologin "Memento mori" (ed Liepe & Avitsland, Oslo) och kommer därmed att nå en vidare publik än den svenska.

När bilden av Marie smärtor infogades i bibeln fick den en ram. En praktfull ram omsluter även vidstående textside och harmoniserar bokuppslaget. I högra staven finns ett hjärta med orden fons amoris inuti, vilket förtätar kompositionen. Marias smärtor och Kristi sidosår är tätt förbundna. Mariabildens ram är en böljande ranka av eklöv och ekollon längs en fiskbens-/granmönstrad stam. Textsidan inramas av raka stänglar med knutverksornament, hörnrundlar mm. De mer än 100 år äldre napolitanska Revelationeshandskrifterna ger sken av likhet, men jämförelser med engelskt bokmåleri från 1400-talet är relevantare. Där finns både knutornament, sidomslutande ramstavar, granslingor och ekblad/ollon etc. vid samma tid. Ekdekoren kan ses som en anpassning till nordliga trakter av den kontinentala vinranks- och akantusdekoren.

Eklöv och ollon uppträder också i vissa bönböcker. Ibland formar de rankor vid större initialer men tillsammans med små hjärtan bildar de även hängen i bottenmarginaler. Dessa bönböcker har även en säreget utformad marginaldekor med penntecknade rankor av stora minuskel-m, travade ovanpå varandra i långa rader. Dekoren ses bara i en mindre grupp Vadstenahandskrifter, varav några förknippas med norska Munkalivs kloster. Det verkar som om de fört vidare sin benediktinska tradition under den birgittinska tiden, och att den sedan fått efterföljare i Vadstena.

Fler tecken på ordenskontakter ses i utformningen av större fleuronnéinitialer. Intarsierade/pussel-initialer är allmängods i bokmåleriet men en vanlig variant i Vadstena har sin främsta parallell i det sena holländska 1400-talsmaterialet. Likaså vittnar de infogade träsnitten om kontakterna med de holländska ordenshusen. Frapperande är bristen på inslag från bokmåleriets ledande länder: Frankrike och Italien. Birgittinorden var aldrig populär i Frankrike, men brödernas bibliotek ägde många franska handskrifter. Ändå finns det ytterst lite som kan kopplas till specifikt franska drag i något av konventen. En italiensk stilförbindelse vore tänkbar utifrån ideologisk och ordenshistorisk grund, men av det italienska bokmåleriet ses inte heller några tydliga spår.

Projektet visar att det finns många frågor kvar när det handlar om Vadstena klostrets bokkultur. En fråga som berörts ytligt gäller utbytet mellan de två konventen, ett samarbete som lämnat spår i form av textila inslag i brödernas böcker och systrars bönböcker inbundna av bröder. Trots att brödernas böcker rönt intresse ur olika perspektiv är det ännu ingen som berört utsmyckningarna i dem, varken i de handskrivna eller i de tryckta böckerna. Där finns ett betydande antal importerade illuminerande verk, men också egenhändiga verk som skulle behöva undersökas för att bl.a. få en bättre bild av kontakterna inom klostret. Tryckta böcker från brödernas bibliotek, med initialdekorer av systrarna, bör granskas utifrån aktuell tysk forskning om inkunabler och äldre tryck. Ett ännu olöst intrikat problem handlar om de initialer som förekommer i systrarnas handskrifter och ibland på textilierna. Uttolkningarna är legio men går vitt isär. En internationell jämförelse skulle möjligen kunna räta ut frågetecknen.

Förutom artikeln i "Memento mori" planeras en antologi i samarbete med andra Vadstenaforskare. Där ska projektet redovisas under rubrikerna: "The Illuminated Manuscripts" och "Illuminations for Devotion" (Manuscripts from Vadstena Abbey: Studies in Late-Medieval Book Culture ed. R Andersson, K-G Johansson, E Lq Sandgren, A Wolodarski, utkommer 2010). Den första texten diskuterar materialet från klostret övergripande, import, influenser etc. och berör i korthet brödernas verk. Den andra presenterar dels systrarnas arbetsfördelning med några belysande exempel och dels de numera fragmentariska bildprogram som man kan spåra i handskrifterna, samt vad dessa säger om bildanvändningen i klostret. Texterna sammanfattar projektet och är ett enklare, billigare och snabbare sätt att publicera resultaten än att ge ut en separat monografi. Det är min förhoppning att senare ge ut en monografi. Studien har presenterats i både vetenskapliga och populärvetenskapliga sammanhang. Under 2009 har två föredrag getts i Vadstena, i samarbete med Folkuniversitetet i Linköping och Vadstena klostermuseum. En offentlig föreläsning vid Uppsala universitet hålls i januari 2010. Grund-utbildningen i konstvetenskap i Uppsala får del av forskningen varje termin, vilket uppskattats av studenterna. Dessutom har projektet presenterats för både erfarna forskare (SMR) och forskarutbildningsseminariet. Delar av resultaten kommer att bli tillgängliga via den handskriftsdatabas som kommer publiceras på webben 2010, via Uppsala universitetsbibliotek.

Projektet har varit ett enmansarbete, men antalet forskare som intresserar sig för Vadstena och den heliga Birgitta är många. Vadstenaprojektet under ledning av Edlund och Johansson har varit en mycket värdefull kontakt, främst den doktorand som studerat de skrivande systrarna och deras bönböcker. Tillsammans med prof. em. Monica Hedlund har vi tre haft ett ovärderligt kontinuerligt utbyte av erfarenheter. Ett problem vid studiet av illuminerade handskrifter kan vara tillgången till materialet och möjligheterna till reproduktioner. För det mesta får man se originalen, men när det gäller bilder ur Kungliga bibliotekets samlingar kan man bli nekad. Om man som forskare inte kan få ut reproduktioner av materialet som studeras, går det inte att publicera resultaten av forskningen. Då blir det till slut omöjligt att forska på materialet. Det verkar som om man på KB inte tänkt igenom sin strategi ordentligt.